УДК 78:01

Н.Ю. Әлмиева

В.А. МОШКОВНЫҢ ИДЕЛ-УРАЛ ТӨБӘГЕ МУЗЫКАЛЬ ТЮРКОЛОГИЯСЕНӘ КЕРТКӘН ӨЛЕШЕ

В статье освещается и анализируется новаторский для своего времени научный труд В.А. Мошкова «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. I. Музыка чувашских песен. 1893; II. Мелодии ногайских и оренбургских татар. 1897; III. Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз. 1901.», переизданный с современными комментариями и реконструкциями («Мелодии Волго-Камья, 2011»). Первый опыт объемных изданий и научного осмысления песенного фольклора тюркоязычных народов Поволжья/Приуралья, масштабный многогранный охват традиционных культур, обусловили актуальность и непреходящую научную ценность этого труда.

Ключевые слова: Валентин Александрович Мошков; чувашский, татарский, ногайский, казахский фольклор Астраханского края.

The article highlights and analyzes the innovative for its time scientific work of V.A. Moshkov «Materials for the characteristics of musical creativity of foreigners of the Volga-Kama region. I. The Music of Chuvash songs. 1893; II. Melodies of Nogai and Tatars in Orenburg. 1897; III. Melodies of Orenburg and Astrakhan Nogai and Kirghiz. 1901», reissued with modern commentary and reenactments («Melodies of the Volga-Kama, 2011»). The first experience of volume publications and scientific understanding of the song folklore of the Turkic peoples of the Volga-Ural region, large-scale multi-faceted coverage of traditional cultures, have caused the relevance and enduring scientific value of this work.

Key words: Valentin Alexandrovich Moshkov; Chuvash, Tatar, Nogai, Kazakh folklore of the Astrakhan region.

Валентин Александрович Мошков (1852–1922)[1] – рус дворяны, тумышы белән Кострома губернасыннан, Петербургның Михайловский артиллерия училищесын тәмамлаган. В.А. Мошков – башкалардан аерылып торган, әмма эшчәнлеге ахыргача өйрәнелмәгән тарихи шәхес. Профессиональ хәрби – патша армиясе офицеры, карьерасы ахырында – артиллерия подполковнигы (икенче чыганакта – генерал-лейтенант [Решетов]), хәрби хезмәтне 19 да поручик булып башлаган, 54 яшендә генерал-лейтенант дәрәҗәсендә тәмамлаган. Илебезнең берничә хәрби округында хезмәт вазифаларын үтәгән вакытта, ул Россия империясендә яшәүче төрле халыкларның җыр фольклорын язып алу һәм өйрәнү, аларның халык театрлары, этнографиясе, мифологиясе турында мәгълүматлар туплау белән дә

[1] 2017 елда РИИИның фольклор секторы, тууына 165 ел тулуга багышлап, «Научное наследие Валентина Александровича Мошкова в свете современности» дигән конференция үткәрде.

шөгыльләнгән. Экспедицияләр барышында ул туплаган әйберләрнең этнографик коллекцияләре Кунсткамерада саклана [Лаврентьева].

Аның антропологиягә, этнографиягә, музыка белеменә кагылышлы очерк һәм мәкаләләре, ул нотага төшергән халык җырлары этнологларда һәм фольклорчыларда һичшиксез зур кызыксыну уята. XX гасыр дәвамында тикшеренүчеләр әледән-әле шушы чыганакларга таяна, һәм фәнни әйләнештә ихтыяҗ булу аларның үз фәнни кыйммәтен югалтмавы турында сөйли. Валентин Александрович Мошковның тормышы һәм эшчәнлеге турындагы күзаллаулар әле формалашып кына килә.

Озак вакытлар дәвамында белешмә басмаларда аның турында өзек-өзек кенә мәгълүматлар бирелде һәм алары да төгәл түгел иде. Мәсәлән, үлеменең датасы ачык түгел иде һәм аның 1914 елда Беренче бөтендөнья сугышында һәлак булуы турындагы фаразларга ышанырга туры килде. Музыкаль белешмәлекләрдәге мәгълүмат буенча, ул якынча 1920 елда вафат булган [Бернандт.., 1974, с. 220].

Соңрак, 2011 елда мин интернет аша аның үлгән вакытын төгәл белдем: Мошковның 1922 елда Болгариядә дөньялыктан китүе һәм шунда җирләнүе турындагы мәгълүматка юлыктым. Болгариядә аның турында китап та басылып чыккан икән[1]. Шунда ук бик начар сыйфатлы фоторәсеме дә бирелгән иде, анда хәрби мундир кигән өлкән яшьтәге бик тә талчыккан бер кеше сурәтләнгән, һәм аның Валентин Александрович булуы бик мөмкин. Көтмәгәндә һәм серле рәвештә пәйда булган бу мәгълүмат В.А. Мошковның Идел буендагы төрки халыклар буенча кабаттан бастырыласы материалларын да кертеп матбугатка әзерләнүче китабында (фоторәсемнән күчереп эшләнгән фотопортреты белән) урын алды. Әлеге мәкалә нәкъ менә шушы китап турында.

В.А. Мошковның тормышы һәм фәнни эшчәнлеге хакында кайбер мәгълүматларны үз эченә алган басма чыганаклар бик аз.

Уникаль галимнең биографиясе белән РФАнең Бөек Пётр исемендәге Антропология һәм этнография музеенда (Кунсткамера) ярты гасырдан артык эшләгән галим-этнограф А.М. Решетов махсус шөгыльләнгән. Ул архив мәгълүматлары һәм махсус хәрби басмалардагы белешмәләргә таянып, В.А. Мошков хәрби карьерасының төп этапларын һәм туган көнен (20) билгели алган [Решетов].

С.А. Токаревның «История русской этнографии» китабында В.А. Мошков исеме ике тапкыр шактый тыйнак итеп кенә телгә алына. Беренчесе – Казан университеты каршындагы Тарих, археология һәм этнография җәмгыяте турында сүз барганда (1878) – бу исем өтер аша И.Н. Смирнов, В.К. Магницкий, М. Веске, Е.А. Малов, Г. Әхмәров, И.В. Яковлев, М.Е. Евсевьев, Н.Ф. Катанов һ. б. исемнәре

[1] Интернет-ресурста В.А. Мошков турында болай диелгән: «Генерал-лейтенант. Участвовал в Освободительной русско-турецкой войне 1877–1878 гг. В Болгарии с 1921 г.» [Гаристов, 20208, с. 56].

белән янәшә атала. Икенчесендә В.А. Мошков бары тик астөшермәдә – «Живая старина» журналының «иң эчтәлекле мәкалә» авторлары арасында [Токарев, 1966, с. 585]. Бары шул гына.

Гагауз телен ачу тюркологлар даирәсендә В.А. Мошковның фәнни казанышы булып санала. Гагауз фольклор текстлары һәм этнография буенча белешмәләр беренче тапкыр аның тарафыннан аерым китап итеп бастырыла [Мошков, 1900, 1901, 1904]. Аның гагаузларга багышланган хезмәтләрен Россия тюркологлары да таныды. Лингвистлар В.А. Мошковны Петербург тюркологлар мәктәбе вәкиле дип атыйлар. «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов» дигән китапта аның турында түбәндәге белешмә бирелә: «Этнограф, антрополог, тарихчы... моңарчы фәнгә аз билгеле гагауз телен ачты... Балкан ярымутравы гагауз һәм төрекләре тарихы һәм этнографиясе буенча кыйммәтле тикшеренүләр авторы. Аның кайбер хезмәтләре нугайларның һәм казакъларның музыкаль иҗатына багышланган» [Биобиблиогр. словарь .., с. 219–220].

Әлбәттә, тарихчы һәм филологларның шәрехләмәләрендә күпкырлы тикшеренүченең фольклор әсәрләрен ноталары белән бергә биргән хезмәтләре тиешенчә бәяләнмәгән. Әмма этномузыка белгечләре дөньясында В.А. Мошковның хезмәтләре үз вакытын бик озак көтеп ятты. Хәзер исә игътибарны нәкъ менә ул туплаган музыкаль фольклор мирасына юнәлткән фәнни хезмәтләрнең исемлеге акрынлап барлана башлады дияргә мөмкин. В.А. Мошков рус фольклористикасының фундаменталь тарихи-теоретик күзәтүләрендә дә телгә алына [Земцовский, 1972, с. 29; Вульфиус, 1979, с. 62]. Валентин Александровичның биографиясе һәм фәнни эшчәнлеге турындагы очерклар аның XXI гасырда яңадан басылган нота материалларына кереш мәкаләләр сыйфатында дөнья күрә. Аларда галимнең музыкаль-фольклор эшчәнлеге җентекләбрәк карала [Фольклористическое наследие В.А. Мошкова, 2003, с. 5–21; Мошков, 2011, с. 5–23].

Чабаксар тикшеренүчесе М.Г. Кондратьев В.А. Мошков турындагы биографик очеркны берничә вариантта язган [Родителева, 2003, с. 142–149; Кондратьев, 2011, с. 149–162]. Аларның берсе «Мелодии Волго-Камья» дигән яңа басмада кереш мәкалә итеп бирелгән, анда автор В.А. Мошковның биографиясен дә, фәнни – шул исәптән, музыкаль-фольклористик эшчәнлеген дә яктырта, шулай ук хезмәтләренең бүгенге көндә иң тулы саналган библиографиясен дә [Мошков, 2011, с. 355–358] бастыра. Бу мәкалә аша уникаль галимнең фәнни кызыксыну өлкәләре бик күп булуы турында белергә мөмкин, аларны тулаем антропологик дип атап була. Ул кешенең рухи һәм матди культура күренешләрен генә түгел, ә аның тормыш һәм иҗат шартларын да, хәтта кешелекнең килеп чыгышы һәм тарихта яшәү юллары турындагы трактатларны да колачлый[1]. Бу библиографик

[1] Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, бу трактатлар аерым мәдәниятләрнең аның тарафыннан эшләнгән фәнни тасвирламаларыннан башка яссылыкта тора, кешенең килеп чыгышы темасына ниндидер эссе буларак, алар белән бер рәттә була алмый.

исемлекнең өчтән берен (35 публикация) музыка белеме буенча хезмәтләр тәшкил итә.

В.А. Мошковның эшчәнлеге белән кызыксыну Европада XIX гасырда ук билгеләнгән этник мәдәниятләргә, этник музыкага игътибар арткач башлана. Россиядә бу тенденция «Могучая кучка» төркеменә кергән рус композиторларының рус халык җырлары җыентыкларын төзү, аларның үз иҗатларында гамәлгә ашыру өстендә бәяләп бетергесез хезмәт куюында, Кавказ, Кырым музыкаль жанрларына һәм яңгырашына таянып, композиторлар иҗатында рус Шәркы образларын гәүдәләндерү тәҗрибәсендә ачык чагыла. Шул ук илле ел эчендә С.Г. Рыбаковның да (1867–1921) Уралда һәм Үзәк Азиядә бөтенләй таныш булмаган мәдәниятләрне өйрәнүгә юнәлдерелгән (фольклор) җыю эше һәм фәнни эшчәнлек алып баруын искә төшерик. Чынлыкта В.А. Мошковның һәм С.Г. Рыбаковның яшәгән еллары да, Идел һәм Урал буе төркиләренең җыр фольклорын язып алу һәм бастыру даталары да туры килә (1889 елдан алып 1905 елга кадәрге чор).

В.А. Мошков җыр фольклоры өлкәсендәге күзәтүләрен рус һәм башка славян халыкларыныкын өйрәнүдән башлый. Аннан соң аның фәнни кызыксынулары төрки мәдәниятләргә күчә, һәм ул рус, белорус, поляк, гагауз, татар, нугай, кыргыз, казакъ, чуваш халыкларының җыр традицияләре турында яза[1]. Хәтта шул заман тенденцияләрен исәпкә алсак, В.А.Мошковның туган халкының фольклорыннан тыш, башка күпсанлы халыкларныкы белән дә шөгыльләнергә сәләтле булуына гаҗәпләнмичә мөмкин түгел. Ул башка җыр культураларына үтеп керә, чит көйләрнең ноталарын терки, ә текстларын латин хәрефләре белән яза. Болар барысы да, мөгаен, аның менә дигән музыкаль сәләткә ия булуын гына түгел, ә музыкага шәхсән тартылуын да раслый. Шундый кызыксынучан иҗади эшчәнлек нәтиҗәсе буларак, Россиядә яшәүче төрле халыкларның традицион җырлары тупланган җыентыклар һәм киңәйтелгән этнографик очерклар басылып чыккан. В.А. Мошков Петербургта «Живая старина», «Нива», «Баян» кебек махсуслаштырылган журналларда; Мәскәү университеты каршында чыгып килгән «Этнографическое обозрение» журналында, «Варшавские губернские ведомости» газетасында, ниһаять, Казан университеты каршындагы «Археология, Тарих һәм Этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә басыла. Бу – укучылар өчен өр-яңа материаллар була һәм аларга тормышның бөтенләй таныш булмаган өлкәсен ача. Бу – *вертеп* халык театры, халык уеннары һәм сынамышларның тасвирламалары. Ул һәрвакыт фәнни тасвирлау предметын антропологик яктан тулырак итеп колачларга омтыла. Ул халык җырларының (мәсәлән, Олонецкий губернасында) нинди интонация белән җырлануы турында яза һәм шунда ук үзе экспедициядә язып алган йола җырларын нотага төшереп бирә. Аның рус халкының трубасы һәм чуваш

[1] В.А. Мошковның Урта Иделдә яшәгән фин-угорларның да (мари, удмуртлар) фольклорын язып алганлыгы билгеле, әмма әлеге язмалар (белорусларныкы белән бергә) югалган [Иванов-Ехвет, 1987].

гөсләләре турындагы язмалары әлеге уен коралларының рәсемнәре белән дә баетыла. В.А. Мошков сөйләмә традиция музыкасы һәм этнография өлкәсендә махсуслашып, Рус География җәмгыятенең хакыйкый әгъзасы санала. Соңыннан Казан университеты каршындагы «Археология, Тарих һәм Этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә [Мошков, 1897, т. 14, вып. 3, с. 265–291], басылган «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. II. Мелодии ногайских и оренбургских татар [Песни и комментарии]» дигән хезмәтендә ул үзен «Җәмгыятьнең хакыйкый әгъзасы» дип күрсәтә.

Әлеге хезмәт («Материалы для характеристики...») – аның фәнни мирасында аерым бер күренеш. Нәтиҗәдә Үзәк Россиянең төрки телле халыклары мәдәниятләре фәнни киңлеккә чыга.

Казан университеты каршындагы «Археология, Тарих һәм Этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә аерым «дәфтәрләр» булып, әмма «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края» дигән бердәм баш астында чыккан серияләр турында сүз бара (I. Музыка чувашских песен; II. Мелодии ногайских и оренбургских татар; III. Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз; «Этнографические данные о ногайских и оренбургских татарах» очеркы тагын аерым гына да нәшер ителә) [Мошков, 1893; Мошков, 1897; Мошков, 1901]. Бу язмаларның, барыннан да элек, рим цифрлары белән номерлануы аларның В.А. Мошков тарафыннан серия буларак эшләнүен күрсәтә, шулай ук әлеге материаллар барысы да Идел-Кама бассейнына карый, төзүче моны аларның исемнәрендә дә ассызыклый. Күренеп тора, В.А. Мошков аларны Урта Идел буе (чувашлар һәм татар-мишәрләр) һәм Түбән Идел буе (Әстерхан татарлары, Әстерхан һәм Урал аръягы нугайлары, нугай татарлары, Әстерхан крае казакълары) төркиләрен колачлаган бердәм хезмәт итеп күз алдына китергән.

Аерым басмалар барысы бергә «комплект» барлыкка китерә. Аны барыбер дә өлешчә генә ареаль тикшеренү дип атарга мөмкин. Нота бүлекләренә багышланган тикшеренүләрнең дә тышкы күренеше бердәй түгел. Мошков тарафыннан формалаштырылган өч бүлекнең һәрберсе алдыннан этнографик очерк та бирелмәгән (ул бары тик Нугай һәм Оренбург татарлары турындагы II басма алдыннан гына бар), яисә көй-ритмика үзенчәлекләрен анализлау, шулай ук нинди дә булса музыкаль инструментның рәсеме һәм тасвирламасы да юк (соңгысы I басмада гына бар). III басмада (нугайлар, кыргызлар) тегесе дә, бусы да юк, бары тик ике астөшермәдә генә җыр текстларының аерым моментлары ачыклана яки аларның килеп чыгышы аңлатыла. Аның каравы, III басма алдыннан урнаштырылган «Редакциядән» дип исемләнгән керештә мөхәррирләр тарафыннан В.А. Мошков, В.В. Радлов һәм С.Г. Рыбаков язмаларындагы төрки текстларга лингвистик чагыштырулар үткәрелә. Әмма I һәм II басмага кергән материалларга мондый чагыштыру бирелми. Ниһаять, барлык этнофорларның

исемнәре һәм фамилияләре бары тик I (чуваш) бүлектә генә күрсәтелгән. В.А. Мошков II басманың астөшермәсендә җырчы татарның туган урынын күрсәтә, әмма исемен атамый. Һичшиксез, югарыда санап үтелгән алымнар барлык этнофорларга карата һәм хезмәтнең барлык бүлекләрендә дә файдаланылса, җыр традицияләренең гаҗәеп бай картинасын тудырыр иде, аны бердәм, саллы һәм сыйфатлы итәр иде. Аларның һәрберсе бүгенге көнгә кадәр әһәмиятен югалтмый һәм һаман актуаль.

Шулай итеп, безнең алдыбызда бербөтен фәнни хезмәт. Үз заманы өчен новаторлык үрнәге булган әлеге хезмәтнең үзенчәлекләрен тикшергәндә, без иң элек аның төрки телле халыкларның (төрки текстларны да үз эченә алган) шактый күләмле ноталар җыентыгы булуын билгеләп үтәбез. В.А. Мошков текстларны латинча язуда биргән. I басма ахырындагы соңгы астөшермәдә редакция исеменнән болай дип язылган: «Редакция приносит В.А. Мошкову сердечнейшую благодарность за доставление ей такого ценного и редкого этнографического материала, как песни и мелодии татар Волжско-Камского края». Әмма каширләр өчен бу материаллар шулкадәр яңа һәм чит була ки, «Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз» дип аталган III басма алдыннан куелган «От редакции Известий ОАИЭ» язмасында, В.А. Мошковны бик нык ихтирам иткән нәүбәттә дә, нәзакәтле итеп кенә күрсәтмә бирелә: «Было бы крайне желательно, чтобы со временем тексты и мелодии В.А. Мошкова кем-нибудь на месте были тщательно проверены и изданы вполне научно, с соблюдением всех фонетических и музыкальных тонкостей, тем более что до сих пор астраханские и оренбургские тексты и мелодии в печати почти никогда не появлялись […]» [Мошков, 1901, т. 17, вып. 1, с. 5]. Шуңа да карамастан, алар басылып чыга, чөнки социум Россия империясе халыкларын өйрәнүгә ихтыяҗ кичерә. В.А. Мошков үзе дә чуваш язмаларын түбәндәге искәрмә белән бастыруны кирәк дип таба: «Само собой разумеется, что изданием настоящего выпуска моих материалов я не исчерпал и тысячной доли того, что заключает в себе поучительного для науки народная музыка чуваш, а потому я смотрю на свой труд только как на почин в деле изучения этой музыки, за которым желательно было бы видеть в печати ряд новых исследований того же предмета, – более обстоятельных, чем мое, а главное – проведенных людьми, более меня компетентными в знании чувашской жизни, чувашского языка и вообще духа чувашского народа. Желательно, чтобы изучение чувашской музыки было начато на месте знатоками чувашского народа из местных жителей. А пока, в ожидании таких изучений, было бы весьма полезно, если бы знатоки чувашской этнографии теперь уже указали и исправили невольные и неизбежные ошибки моего настоящего труда» [Мошков, 1901, с. 23].

Бу абзацта бәян ителгән позицияләрне чуваш фольклорына аерым мөнәсәбәт итеп кенә кабул итәргә ярамый. Бу – үзе өйрәнә торган теләсә кайсы мәдәнияткә карата В.А. Мошковның шөбһәсез кредосы.

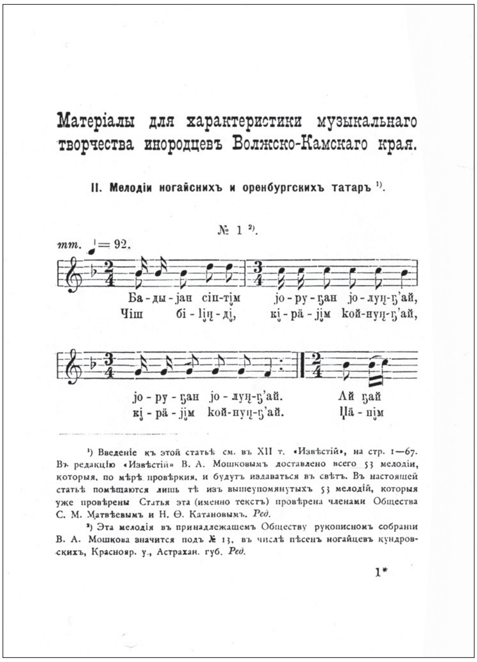

Матеріалы для характеристики музыкальнаго творчества инородцевъ Волжско-Камскаго края.

II. Мелодіи ногайскихъ и оренбургскихъ татаръ [1].

№ 1 [2].

mm. ♩= 92.

[1]) Введеніе къ этой статьѣ см. въ XII т. «Извѣстій», на стр. 1—67. Въ редакцію «Извѣстій» В. А. Мошковымъ доставлено всего 53 мелодіи, которыя, по мѣрѣ провѣркия, и будутъ издаваться въ свѣтъ. Въ настоящей статьѣ помѣщаются лишь тѣ изъ вышеупомянутыхъ 53 мелодій, которыя уже провѣрены Статья эта (именно текстъ) провѣрена членами Общества С. М. Матвѣевымъ и Н. Ѳ. Катановымъ. *Ред.*

[2]) Эта мелодія въ принадлежашемъ Обществу рукописномъ собраніи В. А. Мошкова значится подъ № 13, въ числѣ пѣсенъ ногайцевъ кундровскихъ, Краснояр. у., Астрахан. губ. *Ред.*

1*

В.А. Мошковның «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края» китабының (II чыгарылыш) бер бите

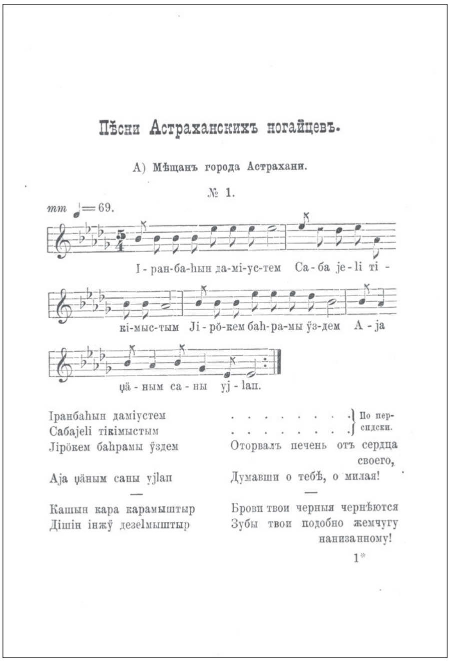

Пѣсни Астраханскихъ ногайцевъ.

А) Мѣщанъ города Астрахани.

№ 1.

mm ♩= 69.

Іранбаһын даміустем	. . . . } По персидски.
Сабајеlі тікімыстым	. . . . }
Јірöкем баһрамы ӯздем	Оторвалъ печень отъ сердца своего,
Аја џäным саны уjlап	Думавши о тебѣ, о милая!
—	—
Кашын кара карамыштыр	Брови твои черныя чернѣются
Дішін інжӯ дезеlмыштыр	Зубы твои подобно жемчугу нанизанному!

1*

В.А. Мошковның «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края» китабының (III чыгарылыш) бер бите

Чуваш һәм татар фольклорын өйрәнүчеләр бу хезмәтне, үз фәне тарихының бер этабы буларак, әлбәттә игътибарсыз калдырмадылар.

Чуваш җырын җыю тарихына күзәтү ясап һәм А.Ф. Риттих хезмәтендәге чуваш җырларының текстсыз нота язмаларын искә алып, чуваш тикшеренүчесе С.М. Максимов «чуваш халык җырларын һәм музыкасын» җыю һәм өйрәнү нәкъ менә В.А. Мошков эшчәнлегеннән башланды дип саный [Максимов, с. 12–13]. Аның «Материаллар...»ының чуваш өлешен кыскача анализлап, ул чуваш көйләренең (язмаларны уңышлы дип булмаса да [Максимов, с. 13]), ритмик үзенчәлекләрен кабул итүдә җыючының үтә нык сизгер булуын билгеләп үтә [Максимов, с. 33–34]; Мошков яздырган җырларны (мөгаен, концерт вариантын) чуваш халкы белми, дигән сәер нәтиҗәгә килә; ниһаять, Мошков теркәгән җыр текстларында төгәлсезлекләр булуын ассызыклый. Чуваш бүлегенең органологик өлеше (Мошков анда чувашларның шлемсыман гөсләләре турында яза) С.М. Максимовның күзәтүендә берничек тә бәяләнми. Ләкин чуваш фольклорчысы Мошков язмаларының чуваш фольклор фәне өчен әһәмиятен төшенеп, хөрмәт белән бәяли: «В лице Мошкова русская наука положила начало изучению чувашской музыки» [Максимов, с. 13]. Алга таба укыйбыз: «Записи Мошкова являются единственной работой русских музыкантов-этнографов в части собирания материалов чувашской музыки в дооктябрьский период. Надо при этом учесть то

обстоятельство, что свою работу Мошков провел без знания языка чуваш и вдали от чувашской деревни, воспринимая картины музыкального быта чуваш лишь по рассказам тех восьми солдат, которые были исполнителями записанных им песен и образцов инструментальной музыки. В ином случае Мошков мог бы дать еще более ценный материал по чувашской музыке» [Максимов, с. 14].

Татар фольклористикасында В.А. Мошковның «Материаллар...»ы шулай ук зур ихтирам белән телгә алынган, әмма бу хезмәт материалны язып алуда әллә ни уңышлы тәҗрибә буларак бәяләнми. М.Н. Нигъмәтҗанов болай дип яза: «В работе В. Мошкова около 50 образцов народных татарских песен. Многие из них, сохранившиеся до сегодняшнего дня, являются ценным материалом для современного исследователя. Однако протяжные песни со сложной орнаментикой записаны упрощенно, и по ним трудно восстановить подлинное звучание песни» [Нигмедзянов, с. 6]. Хезмәтнең этнографиягә, музыкага багышланган өлеше бу очракта берничек тә бәяләнмәгән. Нәтиҗәдә В.А. Мошков тарафыннан җыелган, нотага төшерелгән һәм төзеп тупланган сөйләмә традициягә ия татар музыкасы әсәрләре музыкаль-аналитикларның да, башкаручыларның да игътибарын җәлеп итми. Чынлыкта исә алар «күзгә күренми». Чынбарлыкта булсалар да, алар күләгәдә кала.

Бүген «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края» хезмәте – В.А. Мошковның музыкаль тюркологиягә зур өлеш керткән җитлеккән күләмле язмасы. Үз заманы өчен новаторлык үрнәге булган бу хезмәттә оригинал телләрдәге текстлар белән нотировкалар гына тәкъдим ителеп калмый. Анда без этномузыкологик һәм этнологик язмаларны һәм күзәтүләрне күрәбез, ә алар инде фәнни тикшеренү тәҗрибәсе булып тора.

Идел буенда яшәүче төрки халыкларның җырларын һәм алар турындагы этнографик мәгълүматларны В.А. Мошков Варшава хәрби округы солдатлары арасында туплаган. Автор чуваш һәм татар материалларын тәкъдим итәр алдыннан иң элек этнопсихологик темага кагыла: патриархаль авыл общинасы вәкилләренең чит телле һәм чит мәдәни тирәлектә җайлашуы турында яза. Рус солдатларының чуваш җырларын «ихлас күңелдән һәм ихтыярсыз» кабул итмәүләрен тасвирлап һәм моның сәбәбен төшенергә тырышып, ул бу хәлне башка халыклардагы вазгыять белән чагыштырып аңлата: «...неудержимо смеялись китайцы, услышав впервые европейскую музыку, построенную на иной гамме, чем китайская. Поэтому солдаты из наших восточных инородцев не собираются для пения больше чем по два, по три человека и выбирают для этого самые уединенные и укромные места»[1]: [Мошков, 1901, с. 2]. Ягъни армиядәге үзара мөнәсәбәтләр темасыннан В.А. Мошковта традицион патриархаль формация кешесенең чит төбәк традициясе музыкасын кабул итүе темасы килеп

[1] Чыганакның орфографиясе сакланган.

чыга. Бу фикерне дәвам итеп, шунысын да өстәргә кирәк: күрәсең, хикмәт биредә башка солдатларның чуваш җырларының пентатоник ладлы нигезен кабул итмәвендә генә түгел, бәлки бу җырларның формулалы лад-ритмикага корылган табигатендә дә. «Совершенно иначе относится русский солдатик к пению западных инородцев: молдаван, эстонцев и латышей» [Мошков, 1901, с. 2], – дип дәвам итә Мошков. Алар, мөгаен, гомумевропа формаларына якын җырларны башкарган. Шуңа күрә бу җырларга мөнәсәбәт тә башка булган.

Хезмәтне күбрәк укыган саен, башкалардан аерылып торган бу затның кеше факторына зур әһәмият бирүе ачыграк күренә бара. Очеркның башыннан ук В.А.Мошков чувашларның музыкаль гореф-гадәтләрен антропологик якын килеп тасвирлый, аның рәсемнәре терелеге белән шаккатыра. Ул чувашларның музыка уен коралы «ясау әмәлен табулары» һәм «ял иткәндә шуңарда уйнаулары» турында яратып яза. В.А. Мошков аермачык эмпатия белән Кешене хиссиятле итеп тасвирлый («Чувашлар – иң музыкаль һәм музыканы яратучы халык»), информантларның сөйләмен («Үз җырларыңны ничек белмисең ди инде!») китерә, һәм шуңа күрә текстны укыганда, аларның да катнашуын тоясың.

Чуваш җырларын традицион башкару В.А. Мошков тикшеренүләренең һәрвакыт игътибар үзәгендә, һәм ул кешеләрдән сорашып, чувашларның хор белән җырлавын белә, шул ук юл белән башкаручы коллективларның төрле типларын билгеләүче терминнарны ачыклый һәм язып бара. Бу текстны яңадан бастырганда, М.Г. Кондратьев (терминлы абзацка шәрехләмәләрендә) Иделнең югары һәм түбән агымнарында яшәүче чувашларда (верховые и низовые чуваши) хор төшенчәләрен бүлеп караган өчен авторны тәнкыйтьли [Мошков, 2011, с. 44, комм. 6], шул ук вакытта бу этнографик төркемнәрдә бер үк терминнарның кулланылу-кулланылмавы белән кызыксынмый. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, В.А. Мошков, күрәсең, терминнарны да (өстәвенә, тәүге тапкыр ишеткәннәрен ничек ишетсә – шулай), һәм төрле урында яшәгән чувашлардан алган мәгълүматларны да язып барган, әмма ул моны мәдәниятнең гомуми картинасын күз алдына китерми генә, экзо-тикшеренүче буларак, ничек әйтсәләр, шулай теркәгән. Әмма ансамбль белән җырлауның төрләрен санап чыгуы белән җырлауның шартларын күрсәтә һәм хәтта картиналарын да сурәтли. Алар М.Г. Кондратьев чуваш терминнарының тәрҗемәләренә төгәллек кертә вакытта ачыла: *маярибэ* (*майрипе*)[1] – «хатыны белән», «гаиләдә, гаилә ансамбле белән»; *ошканибэ* (*ушкăнĕпе*) – барысы бергә, ягъни төркем белән; *пуһанзаларна* (*пухăнса ларнă*) – «утыру [мәсәлән, кич утыру], бергә җыелып утыру».

Шундый ук (экзо-тикшеренү) сәбәпләр В.А. Мошков китергән башка этник терминнарның язылыш характерын да билгеләргә

[1] Беренче чуваш термины В.А. Мошков язганча бирелгән, икенчесе (җәяләр эчендәгесе) – язылышына М.Г. Кондратьев тарафыннан аныклык кертелгән термин, куштырнаклар эчендә – шуның тәрҗемәсе.

мөмкин (мәсәлән, М.Г. Кондратьев шәрехләмәсендә В.А. Мошков тарафыннан бирелгән марича *вик* терминының тәрҗемәсе (ул, янәсе, сүзсез җырны аңлата) тәнкыйтьләнә. М.Г. Кондратьев фикеренчә, мари сүзе *вик* көйне генә белдерә. Монда хикмәт этнофорның – җыючы соравын, ә җыючының – аның җавабы ни дәрәҗәдә аңлавында).

В.А. Мошков барлык яңгыраш үзенчәлекләре арасыннан чуваш ритмикасының ике иҗекле ямб фигураларын аерып чыгара (аның фикеренчә, чуваш җырлары русларныкыннан шуның белән аерыла да). Хәер, аның бу фигурада басымның беренче өлешкә төшүе турындагы ялгыш фикерен С.М. Максимов тәнкыйтьли.

Икенче үзгә сыйфатны – чуваш җырларының ладны пентатоникага корылуны – В.А. Мошков шулай ук игътибарсыз калдырмый. А.С. Фаминцын һәм П.П. Сокальскийның заманча лад теорияләрен искә алып, ул борынгы кешелек дөньясының аны диатоникага кадәр киңәйтүнең акустик сәбәпләргә бәйле юлларын «билгеләү» мөмкинлеге; чуваш җырларында пентатониканың ни рәвешле җәелеп китүе, җырчыларның «кардәш кытай гаммаларын яки аларның кисәкләрен бер үк көйдә бергә үрү» сәләте турында фикер йөртергә батырчылык итә. [Мошков, 1894, т. 17, вып. 1, с. 10]. Соңгы цитата аның аналитик ишетү сәләтенә ия булуын дәлилли.

Мәкаләнең чуваш инструменталь традициясенә багышланган соңгы өлеше аеруча яхшы язылган. В.А. Мошков, ишеткән буенча, аларның этник исемнәрен шактый төгәл язып алырга тырышкан, шул ук вакытта рус терминын да биргән. Бу – укучыга инструмент тибын аңларга мөмкинлек бирә. Бары тик гөсләләргә генә анык тасвирлама бирелә. В.А. Мошков үзе аңлатканча, аның информантларының берсе үзе ясаган уен коралларында уйнаучы гөсләче оста булып чыга. Галим, җыючы буларак, инструмент турында җентекләп сорашу гына түгел, гөсләдә уйнаганны ишетү мөмкинлеге дә ала. В.А. Мошков гөсләнең төзелешен, кыллары һәм корпусы нинди материалдан эшләнүен (состав өлешләрдәге агач җепселләренең юнәлешенә кадәр), бөтен деталь конструкциясен һәм хәтта (астөшермәдә) эшләү өчен файдаланылган агач остасы коралларын һ. б. тасвирлый. Әлбәттә, гөсләләрнең уйнагандагы торышы һәм ике куллап уйнау ысулы натурадан алып тасвирланган. Шунда ук ике юлда гөсләдә уйналган халык көйләренең ике кул өчен дә партияләре белән ноталары китерелгән (ә нота корпусында, мәкаләдән аермалы буларак, ул барлык инструменталь көйләрне бер юлда гына биргән). Гөсләләрнең өч планда бирелгән график рәсемнәре әлеге уен коралы турындагы кечкенә генә этюдны бик яхшы тулыландыра. Бу очракта В.А. Мошков чын этноорганолог буларак чыгыш ясый. Әмма чуваш музыкантларының һөнәри статусы мәсьәләсен автор репликаларыннан чыгып кына ачыклап булмый.

Чуваш гөсләләрен ясаучы һәм аларда уйнаучы останың үзе белән аралашып, В.А. Мошков чуваш традицион инструментларының тулы исемлеген китерә. Аның шәрехләмәләрендә кайвакыт мәгълүматның

житенкерәмәве дә сизелә. Бердән, ул, чуваш инструментлары Идел буе һәм дөнья халыклары инструментларына типологик яктан кардәш булсалар да, тагын кемдәдер мондый күләмдә инструментлар табылуына шикләнә. Икенчедән, ул барлык чуваш инструментлары да русларныкыннан килеп чыккан, яисә чувашлар 4^3+3 шигырь формуласын руслардан алмаганнармы дип, фактларны руссоцентристик рухта күзаллавын күрсәтә (1 нче кушымтаны карагыз).

Үзе исән чакта дөнья күргән басмада В.А. Мошков чуваш җырларының жанрларын һәр нотировкада түгел, ә исеме аша билгели. Чуваш галимнәренең җырларны жанрлар буенча идентификацияләве нәтиҗәсендә (бу турыда түбәндәрәк карагыз), 2011 елгы яңа басмада без В.А. Мошковның чуваш көйләре җыентыгында бу халыкның күпчелек традицион жанр үрнәкләре бирелүен зур канәгатьләнү хисе белән раслый алабыз. Болар – әйлән-бәйлән, туй (гомуми җырлар, кияү дусларының җырлары, кәләш дус кызларының җырлары һәм хәтта кәләш такмаклары), кунак-табын, рекрут, бишек, яшьләрнең шаян җырлары, сүзсез җырлар (70 язма берәмлек, шулай ук 5 инструменталь көй). Шул ук вакытта С.М. Максимов чуваш ритмнарының В.А. Мошков тарафыннан эшләнгән тасвирламалары камил түгел, дип тәнкыйтьләсә дә, шуны билгеләп үтәргә кирәк: чит җыр культурасы белән беренче очрашу өчен аның язмалары һәм шәрехләмәләре житәрлек дәрәҗәдә адекват.

Үзенең «По поводу юбилея Оскара Кольберга» дигән һәм поляк мәдәният эшлеклесенең җыю һәм фәнни эшчәнлегенә 50 ел тулу уңаеннан язылган мәкаләсендә В.А. Мошков аның экспедиция сәфәрләрендә традицион мәдәниятне масштаблы колачлавын (бәйрәмнәр, гореф-гадәт һәм йолаларны тасвирлау, милли кием рәсемнәре, җыр нотировкалары) югары бәяли, шунда ук, үкенеч хисе белән, Россиядә мондый этнографик кызыксынуның әле формалашып кына килүен билгеләп үтә. Үзе дә нәкъ менә шушы тарихи фәнни процессның бер өлешен тәшкил итеп, һәм «Когда-то будет у нас что-нибудь подобное?» [Мошков, 1889. № 21, с. 171] дигән мәкаләсен язып, безнең ватандашыбыз акрынлап үзенең кумирына якыная, һәм бу – бәян ителгән хезмәтнең «Мелодии ногайских и оренбургских татар. Введение» дип аталган II басмасында чынга аша.

Сериянең бу кисәге – ике өлештән торган зур мәкалә белән ачылган бердәнбер бүлек. Әлеге күләмле мәкаләнең беренче өлешендә автор ике мәсьәләне яктыртуны кирәк саный. Беренчесе – үзенең тел һәм мәдәни мохитеннән читкә чыккан солдатның – «Шәрык кешесе»-нең психологик статусы темасы. Икенчесе – Россия халыкларының фольклор һәм этнографик материалын тиз арада җыю мәсьәләсе.

Мәкаләнең калган өлешен Әстерхан нугайларының традицион тормышы турында төрле-төрле этнографик мәгълүматлар тәшкил итә.

Күчмә экспедицияләр тәҗрибәсенә ия җыючы буларак, В.А. Мошков информант-этнофорлар сыйфатында Варшава хәрби округы солдатлары чыгыш ясаган үзгә шартларда фольклор

материалын туплауның үзенчәлеген аңлата. Алынган материалларның дөреслеген раслау/дәлилләү өчен, бу очеркның беренче битләрендә В.А. Мошков әлеге мәгълүматлар язып алынган кешеләр турында (чуваш материаллары кебек үк) үпкәләтмичә хәбәр итәргә кирәк дип саный. Бу очракта ул җырлар һәм этнографик материаллар туплау белән дә кызыксынучы этнопсихолог буларак чыгыш ясый. Алдагы зур өзек фольклор җыючы Мошковның «чит ил солдатлары»на эмоциональ мөнәсәбәтен күрсәтә һәм информантлар белән аралашуда аның кеше факторын өстен куюы әлеге мөнәсәбәтләргә ихласлык өстәвенә, димәк, язмаларның дөреслегенә укучыны да ышандыра. Мошков аутентиклык проблемасын тирәнтен аңлый. Алай гына да түгел: әлеге сүзләр һәм аннан соңгы ике бит – фольклорчы-кыр тикшеренүчеләре өчен практик кулланма булып тора, ул фольклор җыю эшенең никадәр кешелекле булуын һәм В.А. Мошковның үз шәхесендә (аталарча) эмпатиянең ни дәрәҗәдә көчле чагылыш табуын күрсәтә: «[…] певцы мои без всякого принуждения с моей стороны, лишь видя во мне человека, серьезно интересующегося их жизнью, в разговорах со мною о песнях, с величайшей охотой передавали мне различные подробности и эпизоды из своей домашней жизни. Делали они это с каким-то особенным восторгом и наслаждением, которые вполне понятны, если поставить себя в положение несчастного полудикаря инородца, оторванного силою судьбы от всего дорогого его сердцу и перенесенного за тысячи верст в совершенно чуждую ему обстановку, среди чуждых, не понятных ему и не понимающих его людей. Если прибавить к этому суровый режим военной службы, пред лицом которого солдат только номер, только один из многочисленных атомов сложной организации, то станет понятно, как дорого для такого атома всякое теплое к нему обращенное слово, как ценит он внимание, с которым выслушиваются его воспоминания о дорогой родине, не интересные ни для кого из его окружающих. Какой радостью светятся глаза такого дикаря в эти дорогие и редкие для него минуты, с какой готовностью он отвечает вашему любопытству, как он увлекается своими рассказами, как забывает в это время все его окружающее, – все это надо видеть, чтобы понять и перечувствовать. Если вы человек с сердцем, о в такие минуты у вас просто, как говорится, рука не поднимется оборвать человека, облить его холодной водой, прервать на полуслове […]» [Мошков, 1894, с. 265–266][1].

Үзе җыйган материалның фәнни кыйммәтен билгеләп, В.А. Мошков, форсаттан файдаланып калырга ашыга: тарих барышына үткен акыл белән бәя биреп, фольклорның юкка чыгу процессы уңаеннан ихлас борчылуын белдерә («нельзя же сидеть сложа руки и ждать, когда сами собой народятся между нами Морганы и Миклухи-Маклаи. Нельзя, потому что время не ждет, а вместе с ним не ждет и

[1] Чыганакның орфографиясе сакланган.

народная жизнь, которая идет своим чередом, бросая старые формы жизни и переходя к новым [...]» [Мошков, 1897, с. 270]).

Татар һәм нугай көйләренең тулы комплектының Кереш өлешендә В.А. Мошков нугай һәм Оренбург татарларының традицион тормышы турында киңәйтелгән, бай мәгълүматлы этнографик очеркын урнаштыра. Ул бүген дә этнологлар өчен үзенең фәнни кыйммәтен югалтмады. Традицион мәдәният терминнары белән чуарланган бу очеркта халыкның таралып урнашуы, торагы, кием-салымы, ризыгы, һөнәрчелеге, диндарлыгы, уеннары, легендалары һәм мифлары турында тулы мәгълүматлар китерелгән. Һәм бу бүлекчәләрнең һәрберсендә авторның тере каләме белән традицион тормыш картиналары торгызыла.

Идел һәм Урал буе төркиләрендә фольклорның ничек эшләве турында В.А. Мошков тарафыннан китерелгән мәгълүматларны гасырлар чигендә яңадан бәяләү авыр, чөнки XX гасыр дәвамында традицион яшәү рәвеше шактый үзгәреш кичергән һәм бу традицион йола һәм уен культурасы өлкәсендә дә котылгысыз югалтуларга китергән. В.А. Мошковның ярдәме белән бездә әлеге кире кайтарып булмый торган күренешләр һәм шул заман халыкларының музыкаль традицияләре турында кабатланмас һәм кыйммәтле мәгълүматлар бар. Галим фольклорны аңлауның иң мөһим контекстуаль факторын теркәгән. Бүгенге көндә ул традицион көнкүреш, йолалар, шулай ук сөйләмә мәдәниятнең борынгы катламнарын саклаган кешеләр белән бергә юкка чыгып бара.

Туй йоласы турындагы кечкенә генә бүлек тә тәфсилле мәгълүмат белән тулы. Яучылау; кәләш өчен калым түләү һәм аның төрләре; бирнәнең эчтәлеге; туйда катнашучылар арасындагы ритуаль бүләкләр; туйга кадәрге кичәләр; кешенең җәмгыятьтә традицион үз-үзен тотышы. Туй үзе, өч көнлек тантана буларак, чагыштырма таблицада чагылдырылган, анда Урал һәм Түбән Идел буйларында яшәүче татарларда һәм нугайларда туйга кадәрге, туй һәм туйдан соңгы этапларның локаль «сценарийлары» чагыштырылган[1]. Ул шулай ук традицион костюмнарны да тәфсилләп тасвирлаган.

Нәкъ менә шушы бүлектә этномәдәни контекстта традицион музыка уен коралларында уйнау тәҗрибәсе турында белешмәләр бар. Нугай татарлары туй йоласының өч көнлек циклында булган вакыйгаларны тасвирлап (хәтта тәүлекнең кайсы вакытында булуын, сыйларның төгәл менюын аныклап), Мошков, аерым алганда, Оренбург татарлары һәм нугайларның туйларында бәетләрне (ул аларны «байды» дип атый) мәҗбүри башкару тәҗрибәсе турында кыйммәтле хәбәрләр китерә. Алар аша без бүген ялгыз башкарудан алып бу жанрны тудыручыларның ярышуына кадәр күптөрле башкару формаларның юкка чыкканлыгын беләбез. Ул нугайларның бәетләрне думбрага кушылып башкаруларын бәян итә. Бу – бәетләрне башкару рәвеше

---

[1] В.А. Мошков Кундрау, Юрт һәм Оренбург нугайлары турында җыелма мәгълүмат бирә.

һәм контексты турында иң кыйммәтле мәгълүмат. В.А. Мошков хаклы рәвештә аларның язма мәдәният белән бәйләнешенә ишарәли һәм бәетләрне башкаручыларның махсуслашуын билгеләп үтә. Соңгысы, билгеле булганча, Идел буе татарлары традицияләренә хас.

В.А. Мошков – үткен интервью алучы. «Отношение между полами» бүлекчәсендә ул, традицион яшьләр уеннарын һәм биюләрен, соңгыларының исемлеген, шулай ук алардагы көйләрне, берөзлексез традицион җырлауга корылган өмәләрне тәфсилләп тасвирлап, Оренбург татарларының, Оренбург крае нугайлары һәм татар-казакларының (нагайбәкләрнең?) җәмгыятьтә традицион үз-үзен тотышларындагы аермаларны күрсәтә. Ул җирле Әстерхан татарларының һәм Урта Иделдән күченеп килгән татарларның (Казан татарлары һәм мишәрләр) килеп чыгышындагы, гореф-гадәтләрендәге специфик аерымлыкларны күрә. Ул күчмә һәм утрак тормышлы этнографик төркемнәргә исламның төрле дәрәҗәдә үтеп керүе турында яза.

Ниһаять, галим музыканың лад үзенчәлекләре өчен характерлы нечкә аерымлыкларны да ишетә. В.А. Мошков шәрехләмәләренә караганда, ул Урта Идел буе һәм Әстерхан татарларының музыкаль культураларына хас локаль үзенчәлекләрне яхшы белә, Оренбург һәм Әстерхан нугайларының телләрендәге генә түгел, ә шигырь төзелешендәге аермаларны да билгеләп үтә, Әстерхан нугайлары һәм татарларының, локаль төркемнәрне дә (Оренбург татарларының пентатоникасын һәм Әстерхан нугайларының диатоникасын) кертеп, лад аермаларын ачыклый: «Тогда как музыка оренбургских ногайцев, на мой взгляд, почти ничем не отличается от музыки остальных татар, музыка астраханских ногайцев резко разнится от них и приближается по своему характеру скорее к музыке арийских народов» [Мошков, 1897, с. 273].

Этнография һәм музыкаль фольклор буенча тикшеренү текстларын язу процессында В.А. Мошков еш кына төрле мәдәниятләрдәге фольклор күренешләрен чагыштыра башлый. Нәтиҗәдә, монографик хезмәтләрдә компаратив фрагмент-чигенешләр, төрле этник мәдәниятләрнең гореф-гадәт яки музыкаль күренешләрен чагыштырып тасвирлау эпизодлары пәйда була. Әйтик, этнографик очеркның «Состязательные скачки» бүлекчәсендә автор нугайларның туй көннәрендәге ат чабышлары турындагы мәгълүматларны Дунай болгарлары, гагаузлардагы ат чабышлары белән янәшә куя, аларның христиан диненә кадәрге күзаллауларын удмурт һәм марийларныкы белән чагыштырып карый. Үз материалын Евразия контекстында биргәндә, автор Идел/Урал буе халыклары турында да сөйләп, борынгы уңдырышлылык культының чишмә башына ук барып чыга.

«Мелодии ногайских и оренбургских татар» очеркының II чыгарылышында тәкъдим ителгән сөйләмә традиция музыкасы үрнәкләре татар фольклорының үзенчәлекле әсәрләре булып тора. Аларның да лад, ритмика, структура һәм вербаль текстларга (20 язма берәмлек) хас таныш билгеләре бар.

«Песни астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз» дигән III басмада (35 язма берәмлек) берничә этник төркемнең нотировкалары бирелгән. Солдатлар белән җыючы буларак эшләгәндә, ул татар һәм нугай лирикасын һәм ир-атлар репертуарындагы такмакларның текстларын, сирәк кенә бишек, кунак, туй, рекрут җырларын һәм казакъ айтысын теркәгән.

В.А. Мошковның музыкаль мөмкинлекләре турында чамалап кына әйтеп була, әмма тәкъдим ителә торган хезмәт аның музыкага искиткеч сәләтлелеге һәм нотага төшерү күнекмәсенә ия булуы турында сөйли. Музыканы нечкә тоемлавы[1], мөгаен, аңа, яздыру техникасы булмаганда да, нотага төшерүдә һәм төрки телләрне теркәүдә ярдәм иткәндер. Җырларны, җитмәсә, гадәти булмаган көйле, үзенчәлекле артикуляцияле җырларны ишеткәнчә язып алу, һичшиксез, бик авыр эш. В.А. Мошков, күрәсең, җырларны кабатлауларын сорагандыр, әмма кабатлаулар, әлбәттә, берсүзсез бер-берсеннән аерылып торганнардыр. Татар җырына хас булган мелизмнар, җырулар, glissando булмаганда, көйләрне беркадәр схемалаштыру шуның белән аңлатыла. Ул, күрәсең, аларның кайберләрен (бигрәк тә озын көйләрне) танымаслык үзгәртелгән дип санарга мөмкинлек бирә.

XXI гасырда В.А. Мошковның хезмәтләре, беренче чиратта, этнографиягә багышланган мәкаләләре яңадан нәшер ителә башлады. Ниһаять, аның фольклор мирасының да яңа басмалары дөнья күрә. 1980 елларда Ленинград дәүләт театр, музыка һәм кинематография институты фольклор секторының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, сәнгать фәннәре докторы И.И. Земцовский, фәндә тиешле бәясен алмаган авторның раритет басмаларын фәнни кулланылышка кертү максатыннан, сектор планына В.А. Мошковның музыкаль-фольклористик хезмәтләрен яңадан бастырып чыгаруны да кертергә тәкъдим итте[2].

Аның хезмәтләреннән теләгән һәркем файдалана алырга тиеш. В.А. Мошковның бу хезмәтен чыгарган редакциянең «От редакции Известий ОАИЭ» дигән язмасында әйтелгән теләк нәкъ менә бердәм хезмәт рәвешендә гамәлгә ашырылды. «Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края»-ның аерым басмалары бер тышлык белән, «Мелодии Волго-Камья» [Мошков, 2011] дигән исем астында заманча шәрехләмәләр белән басылып чыккан.

---

[1] С. Решетов В.А. Мошковның абсолют ишетү сәләтенә ия булуы турындагы нәтиҗәгә килә.

[2] ЛГИТМиК/РИИИ фольклор секторы хезмәткәрләре шәрехләмәләре белән бирелгән мәкалә һәм материалларны кабат бастыру эше нәкъ менә шулай башланды. Кара: [Токарев, 1966]. Бу китапта В.А. Мошковның славян мәдәниятләре буенча хезмәтләре тупланган; Идел һәм Урал буе төрки мәдәниятләре буенча хезмәтләре тупланган [Мошков, 2011]. Икенче китапны әзерләгәндә РИИИ фольклор секторы планнарының М.Г. Кондратьевның В.А. Мошков әзерләгән чуваш материалларын чыгару нияте белән туры килүе ачыкланды.

Бу китапта Мошков үзе исән вакытта дөнья күргән өч басма да төшереп алып (факсимиле рәвешендә) басылган, параллель хәзерге редакциясе дә бирелгән. Хезмәтнең чуваш өлешендә нәкъ менә җырларның вербаль текстлары яңартылган. Әдәбиятта «бик нык үзгәртелгән» дип бәяләнгәннәре 2011 елгы яңа басмада чуваш белгечләре тарафыннан төзәтелгән яки тулыландырылган[1].

Моннан тыш, аларның русчага тәрҗемәләре дә өстәлә. Китапның татар/нугай/казакъ өлешендә җырлар төркичә һәм русча вербаль текстлары белән бирелә. Аларга нибары бераз төзәтүләр генә кертелә[2].

Яңа басманың (II һәм III бүлекләр) татар өлешендә татар/нугай/казакъ вербаль текстларына һәм аларның рус теленә тәрҗемәләренә кечкенә генә төзәтүләр (төгәл яздырылмаган текстларны яңадан торгызу һәм, димәк, тәрҗемәләрне дә төзәтү) кертелгән, шулай ук көйләрнең ноталары да шактый реконструкцияләнгән.

Һәр җырга редакторның шәрехләмәсе бар. Яңа китапның ике яртысындагы нота материалларының редактурасы аерыла, чөнки һәрберсе аерым-аерым редакцияләнгән.

Яңа басмада чувашларга караган нота материаллары М.Г. Кондратьев тарафыннан җентекләп шәрехләнгән.

Әлбәттә, В.А. Мошков нотировкаларны ишеткән буенча эшләгән. Татар халык көйләрен яздырганда бер-ике, хәтта ике-өч тапкыр тыңлап кына, интонациянең бөтен борылышларын тотып алу мөмкин түгел. Әмма бу әлеге язмаларны чагыштырып карап тану мөмкинлеген чикләми. Аларның барысын да Идел буе татарларының җыр мирасы призмасы аша үткәреп реконструкцияләп була[3]. Алар арасында билгеле җыр текстлары һәм көйләр бик күп.

В.А. Мошков нотаның озынлыгын төгәл кабатлаганга күрә, җырның ритмик нигезе (ритмик клише[4]) күренә башласын өчен, кайчак ул куйган такт сызыгын күчерү яки иҗек эчендәге ритмик бүленешне бер озынлыкка салу да җитә.

Җырларның вербаль текстларына һәм аларның рус теленә тәрҗемәләренә төгәллек кертелде. Тик яткан «күзгә күренми торган» нота материалларын билгеле бер музыкаль-аналитик гамәлләр

---

[1] Чуваш җыр текстларын филолог, ЧГИГН өлкән фәнни хезмәткәре Г.Ф. Юмарт коррекцияләгән. Кайбер туй көйләренә шәрехләмәләрдә музыкаль структура редактор М.Г. Кондратьевның идентификация критерие булып тора, ә җырларның шигъри тексты бу сыйфатта катнашмый. Ирексездән 25 нче җыр тексты туй җыры була аламы дигән сорау туа.

[2] Татарча текстларны, шулай ук аларның русчага тәрҗемәләрен Н.Ю. Әлмиева редакцияләде, нугай текстларын – Л.Ш. Арсланов (консультант – сәнгать фәннәре кандидаты Г.М. Макаров), казакъныкыларны А.Б. Кунанбаева эшләде.

[3] Реконструкция квантитатив ритмикалы җырларга кагыла. Квадрат структуралы кыска җырларга ул таләп ителми.

[4] Ритмик клише – әлеге мәкаләнең авторы тарафыннан тәкъдим ителгән [Альмеева, 1986, с. 54–61], татар фольклорының мелодикасын анализлау өчен кулланыла торган термин.

ярдәмендә «күренерлек» итү мөмкин булды[1]. Нәтиҗәдә көйләрнең «үз йөзе» барлыкка килде. Ә ноталарның реконструкциясе буенча шулай ук аларның яңгырашын да торгызып була. Татар фольклористикасында яшәп килгән татар җырларының В.М. Мошков тарафыннан гадиләштереп язылган нотировкалары буенча кайбер җырларның чын яңгырашын күзаллап булмый, дигән фикерне хупларга ашыкмыйк.

Хәтта фәнни кулланылышка кертелсә дә, әлеге хезмәтнең яңа басмасы тагын да тирәнрәк тикшеренүчеләрен көтә. Олуг рәхмәт хисләре белән, Валентин Александрович Мошковның исеме – һичшиксез, Россия этнологиясе һәм фольклористикасы өчен дә, Идел-Кама музыкаль тюркологиясе өчен дә иң мөһимнәрдән берсе, дип билгеләп үтәсе килә.

Әдәбият

Альмеева Н.Ю. Песенная культура татар-кряшен: жанровая система и многоголосие: дис. … канд. искусствоведения. Л., 1986. 152 с.+ 75 с. нотн. прил.

Бернандт Г.Б., Ямпольский И.М. Кто писал о музыке: Биобиблиографический словарь музыкальных критиков и лиц, писавших о музыке в дореволюционной России и СССР. В 3-х томах. Т. 2. М.: Советский композитор, 1974. 313 с.

Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. Мошков В.А. М., 1974. 342 с.

Вульфиус П.А. К истории русской музыкальной фольклористики. Русская мысль о музыкальном фольклоре / под общ. ред. О.И. Соколовой. М.: Музыка, 1979. 366 с. С. 10–72.

Гаристов, Владимир П. Не намъ, не намъ, а Имени Твоему. София, 2008. 171 с.

Земцовский И.И. Фольклористика как наука // Славянский музыкальный фольклор. Статьи и материалы. М.: Музыка, 1972. С. 9–79.

Иванов-Ехвет А.И. Музы ищут приют. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1987. 350 с.: ил., нот.

Кондратьев М. Г. Первопроходец // Журнал Музыкальная академия. 2002. № 3. С. 142–149.

Кондратьев М.Г. Парадокс Валентина Мошкова // Из истории татарской музыкальной культуры. Сб. ст. / сост. В.Р. Дулат-Алеев. Казань, 2010. 184 с. (Науч. труды Казанской консерватории; Вып. 2. С. 149–162).

Лаврентьева Л.С. «Говорить по-арабски. Из гагаузских коллекций полковника В.А. Мошкова» // Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. URL: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-02-038267-1/978-5-02-038267-1_05.pdf (Дата обращения 04.08.2018).

Максимов С.М. Чувашские народные песни. Редакция В. Беляева. М.: Музыка, 1964. 399 с.

Мошков В.А. По поводу юбилея Оскара Кольберга // Баян [СПб]. 1889. №20. С. 163–164;

Мошков В.А. По поводу юбилея Оскара Кольберга // Баян [СПб]. 1889. №21. С. 170–171.

[1] Музыкаль структураны торгызу максаты белән һәр көйне реконструкцияләү процессының әлеге юлларның авторы тарафыннан эшләнгән тулы тасвирламасы һәр җырның шәрехләмәсендә бар.

Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. I. Музыка чувашских песен // Известия ОАИЭ при Имп. Казанском ун-те. 1894. Т. 17. Вып. 1. С. 31–64, 167–182, 261–276, 369–376. Имеется отд. оттиск.

Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. II. Мелодии ногайских и оренбургских татар. [2. Песни и комментарии] // Известия ОАИЭ при Имп. Казанском ун-те. 1897. Т. 14. Вып. 3. С. 265–291. Имеется отд. оттиск.

Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. III. Мелодии астраханских и оренбургских ногайцев и киргиз // Известия ОАИЭ при Имп. Казанском ун-те. 1901. Т. 17. Вып. 1. С. 1–41. Имеется отд. оттиск.

Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографическое обозрение, 1900/ № 1. С. 1–90 (4–91); 1901. № 2. С. 1–50 (203–253).

Мошков В.А. Мелодии Волго-Камья / под ред. М.Г. Кондратьева и Н.Ю. Альмеевой). Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2011. 366 с.

Наречия бессарабских гагаузов / Тексты собраны и переведены В. Мошковым // Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В. Радловым. СПб., 1904. Ч. 10.

Нигмедзянов М.Н. Народные песни волжских татар. Исследование. М.: Сов. композитор. 1982. 135 с.

Решетов А.М. В.А. Мошков как учёный. Информационно-аналитический вестник Serin Su. Интернет-ресурс: http://serin.su/publ/a_m_reshetov_v_a_moshkov_kak_uchenyj/1-1-0-18. Дата обращения 25.11. 2021.

Рыбаков С.Г. Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта. СПб., 1897. 340 с.: нот.

Родителева М. И. Вступительная статья в книге: Фольклористическое наследие В.А. Мошкова: Антология / Сост. М.И. Родителева. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. 164 с. (Наследие петербургских ученых): с нот.

Токарев С.А. История русской этнографии. М., 1966. 456 с.

Әлмиева Наилә Юныс кызы,
сәнгать фәннәре кандидаты,
Россия сәнгать тарихы институты (Санкт-Петербург)